

DAGMARA NOWACKA
Lublin

FLEKSJA WERBALNA UTWORÓW DRAMATYCZNYCH
HRYHORIIA KWITKI-OSNOWIANENKI
СВАТАННЯ НА ГОНЧАРІВЦІ І БОЙ-ЖІНКА

Hryhorij Kwitka-Osnowianenko (1778-1843) do historii literatury ukraińskiej wszedł jako twórca ukraińskiej prozy artystycznej, a na kartach historii języka ukraińskiego zapisał się jako kontynuator poczynań Iwana Kotlarewskiego, wprowadzając za jego przykładem, i umacniając poprzez swoje utwory, pozycję żywego języka ludowego w literaturze. Iwan Kotlarewski pierwszy sięgnął do języka narodowego i dzięki swojej trawestacji *Eneidy* (1798) oraz utworom dramatycznym *Natałka Połtawka* (*Наталка Полтавка*) i *Moskal-czariwnyk* (*Москаль-чарівник*) otworzył mu drogę do literatury. Powiązał ją w ten sposób z codziennym życiem narodu¹. Od tej pory rozpoczyna się nowy okres rozwoju literatury oraz nowego ukraińskiego języka literackiego, budowanego na ludowych fundamentach².

System językowy utworów dramatycznych Hryhorija Kwitki-Osnowianenki *Сватання на Гончарівці і Бой-жінка* został oparty na systemie językowym gwar słobodzkich, należących wraz z gwarami środkowonaddnieprzańskimi i stepowymi do grupy południowo-wschodnich dialektów ukraińskich³. Gwary słobodzkie, pomimo nielicznych różnic w systemie fonetycznym, morfologicznym oraz leksykalnym, w zestawieniu z pozostałymi gwarami grupy południowo-wschodniej posłużyły za podstawę tworzenia współczesnych ukraińskich norm literackich. Nowatorstwo twórczości Kwitki przejawiało się przede wszystkim w poszerzeniu zasięgu tematycznego ówczesnej literatury

---

¹ M. J a k ó b i e c, *Literatura ukraińska*, Warszawa 1962, s. 63.

² *Історія української літератури (перша половина ХІХ століття)*, за ред. І. П. Скрипника, Київ 1980, s. 10.

³ Zob.: Ф. Т. Ж и л к о, *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966.

ukraińskiej o życie mieszkańców wsi, przez ukazanie ich zwyczajów, sposobu myślenia, kultury. Wykorzystując potoczny język ludności okolic Charkowa, kontynuując tradycję intermediów oraz osiągnięcia Kotlarewskiego, Kwitka podporządkował językowe zasoby stylistyczne socjalnej analizie bohatera⁴.

Utwory dramatyczne *Сватання на Гончарівці* i *Бой-жінка* zostały napisane różnymi stylami językowymi. Typizacja i indywidualizacja języka każdej postaci odpowiada socjalnemu stanowi i charakterowi bohatera⁵.

Taki sposób charakterystyki postaci wedle ich języka był wykorzystywany w XVII-XVIII wieku w intermediach, gdzie na przykład do dramatu Dołhalewskiego *Комическое действе* astronom, ksiądz i Lach mówią po polsku, chłop, baba, kozak – po ukraińsku, Litwin – po białorusku, Moskal – po rosyjsku, a Wołoch – po rumuńsku⁶. U Oslowianenki po ukraińsku, czyli językiem potocznym, gwarą mówią osoby z ludu: Uliana, Aleksij, Stećko, Odarka, Nastia, Potap, Oryszka, natomiast językiem „książkowym” posługują się urzędnicy, żołnierze – Skoryk i Sumaswod.

Artykuł ten stanowi próbę nakreślenia cech charakterystycznych z zakresu fleksji czasownikowej dwóch utworów dramatycznych Hryhorija Kwitki-Oslowianenki, na podstawie których przedstawiony zostanie obraz różnorodności językowej.

1. Formy bezokolicznika. W języku bohaterów pochodzenia wiejskiego ma miejsce przewaga form bezokolicznika z zakończeniem na *-ти*, np.: *віддати, жити, говорити, розмовляти, слухати, розказувати, лічити, лаяти, ходити, стояти, йти, дійти, пити, робити, знати, бити, сказати, мандрувати, годовати, спати* (*Сватання...*); *жити, зварити, направити, обідати, купити, стукати, жартовати, ціловати* (*Бой-жінка*) nad formami z zakończeniem na *-т'*, np.: *присилать, сватать, шановать, обирать, любить* (*Сватання...*), rog. „*О батечки! Що мені р о б и т и? (...)*” (Св. I, 5)

„*(...) ти довжна л ю б и т ь і ш а н о в а т ь, кого тобі бог дасть. (...)*” (Св. II, 6).

Formy bezokolicznika czasowników w dialekcie słobodzkiem mają następujące zakończenia po spółgłosce: *-т', -ти, -т'*.

⁴ Г. К в і т к а - О с н о в ' я н е н к о, *Твори*, Київ 1956, s. 19.

⁵ Zob.: П. П. П л ю щ, *Нариси з історії української літературної мови*, Київ 1958, s. 223.

⁶ Zob.: *Українські інтермедії XVII-XVIII ст.*, Київ 1960, s. 99-121.

⁷ Ж и л к о, *Нариси*, s. 263.

Form z ostatnim typem zakończenia w analizowanych utworach nie zanotowano. Formy bezokolicznika na *-т'* można by uznać za normatywną cechę fleksyjną gwar słobodzkich, jednak śladowa ich ilość przy zdecydowanej przewadze form na *-ти* może świadczyć o celowej stylizacji języka postaci. Jest to zjawisko sięgające XVII wieku, a wykorzystywane było w intermedialach, gdzie każda postać mówiła właściwą sobie odmianą języka. Może to być spowodowane również chęcią podwyższenia stylu wypowiedzi w rozmowach dotyczących „spraw wzniosłych”, w tym przypadku przywołanie imienia Boga.

Odpowiednim językiem dla swojej pozycji społecznej posługują się również dwaj żołnierze – Skoryk i Sumaswod. Ich język w znacznej mierze różni się od języka pozostałych bohaterów-wieśniaków do tego stopnia, że Nastia (*Бой-жінка*) nie poznaje własnego brata (Roman – Sumaswod) mówiącego językiem „wyższych sfer”. Stylizacja języka żołnierzy na język staroukraiński przynosi ze sobą różnorodność form bezokolicznika: *абедать, сватать, паїскаць, разказовать, паслушать, сказать, сделать, сдержать, брехать, стать, работать, пагулять* oraz *жити, пообідати, їсти, розказувати*.

Większość tych form to rusycyzmy. Fonetyka nasuwa nam to stwierdzenie dzięki zjawisku, zwanemu akaniem – zmiana barwy samogłosek nie akcentowanych w rosyjskim, białoruskim, ukraińskim; przy czym w różnych dialektach realizowana jest ona w różny sposób⁸. Formy z drugim typem zakończenia na *-ти*, stanowiące rzadkość w języku urzędników państwowych używane są przez nich tylko w sytuacjach rozmów z wieśniakami, kiedy chcą być dobrze zrozumiani.

2. Formy 1. os. sg. czasowników czasu teraźniejszego w obydwu koniugacjach mają zakończenia *-у(-ю)*: *вмію, знаю, думаю, стою, бачу* oraz *хочу, держу* (formy z podstawą słowotwórczą bezokolicznika na *д, т, з, с*). Jednak odnotowano odstępstwa od ogólnonarodowej zasady wymiany spółgłoskowej i zamiast *п р о ш у, м о л о ч у* pojawiają się formy *п р о с ю, м о л о т ю*.

„(...) *А поки ще ласкаво п р о с ю: піди за мене!*” (Св. I, 5)

„(...) *узав ціп і м о л о т ю з дядьком Панасом, (...)*” (Св. I, 5).

Badania nad fleksją gwar słobodzkich notują formy 1. os. sg. czasowników czasu teraźniejszego z podstawą słowotwórczą bezokolicznika na *д, т, з, с*

⁸ J. R i e g e r, *Z dziejów języka rosyjskiego*, Warszawa 1998, s. 33-34.

bez wymiany na *дж, ж, ч, ш* jako charakterystyczne, lecz nie jako jedyne. Niektóre gwary słobodzkіe dopuszczają istnienie form paralelnych⁹, czego dowodem są przykłady z języka niektórych postaci utworów dramatycznych Kwitki.

„(...) *к а ж у вам, що вмру або в салдати піду, коли її рішусь. (...)*” (Св. I, 6)

„*А я с и ж у на вербі, рву груші та їм. (...)*” (Б-ж. I, 6).

3. Formy 2. os. sg. czasowników czasu teraźniejszego I koniugacji mają końcówki współczesnego języka literackiego *-еш(-єш)*: *співаєш, знаєш, міняєш, вмієш* oraz wiele innych. Wśród form II koniugacji również zanotowano literackie *-иш(-їш)*: *любиш, стоїш* oraz wiele innych.

„(...) *Як я її розслухав, так вона дуже погана! Зачим ти її с п і в а є ш? Га?*” (Св. I, 3)

„*Ей, Насте! Насте! Б о ї ш с я ти бога? Але братика п р о г а н я є ш*”. (Б-ж. I, 2).

4. 3. os. sg. czasowników I koniugacji charakteryzuje się paralelnymi zakończeniami z *-е(-є)* oraz *-а(-'а)*: *п'є, б'є, дає, бреше, хоче, іде, милує (Сватання...), обнімає, покаже, живе, жалує, лає (Бой-жінка)* oraz *дума, гуля, зна, пізна, помага, розмовля, послуха, слуха (Сватання...), заганя, поспіша (Бой-жінка)*.

- „*Еге-ге-ге! Коваль! Знаю. А що? Чи не д у м а він?*
- *Атож!*

- *Нехай собі і у голові не п о к л а д а. (...)*” (Св. I, 3)

„*Хто з н а, чия правда? (...)*” (Б-ж. I, 3).

W niektórych gwarach słobodzkich notuje się formy 3. os. sg. czasu teraźniejszego I koniugacji ze ściągniętym zakończeniem *-а(-'а)*, z *-аје(ть)* powstałym z zaniku *ј(ї)*¹⁰, i stąd w języku niektórych postaci utworów dramatycznych Kwitki pojawiają się formy tego typu.

W II koniugacji pojawiają się końcówki *-ить(-їть)* oraz *-е*: *любить, велить, бачить, робить, виходить, кричить (Сватання...), біжить, болить, лежить, кортить (Бой-жінка)* oraz *зскоче (Сватання...); баче (Бой-жінка)*.

„*Та скинь же йому, нехай не к о р т и ть! Що то він там б а ч е?*” (Б-ж. III, 3).

⁹ Ж и л к о, *Нариси*, s. 263.

¹⁰ Тамże.

Nawet nieliczne przykłady rozmów bohaterów potwierdzają regułę funkcjonowania w potocznym języku ludności zamieszkującej tereny okolic Charkowa form z zanikiem końcowego -t'.

Stylizowany język żołnierzy w 3. os. sg. I koniugacji przybiera formy: *лає, послуха, понімаєт, штурмуєт, знаєт, кусаєт*, a w II koniugacji: *просит, шумит, брешет, гаворит, глядєть*. Różnorodność form wypowiedzi urzędników państwowych może świadczyć o zmiennym stylu, wykorzystywanym w odpowiednich okolicznościach. W sytuacjach wymagających odpowiedzialności wynikającej z piastowanego urzędu najczęstszymi formami są słowa stanowiące normę dla ówczesnego języka literackiego (*понімаєт, знаєт*), natomiast w zwykłych rozmowach odnajdujemy formy z zakończeniami typowymi dla gwar słobodzkich, potocznego języka mieszkańców wsi (*послуха, лає*).

5. Różnorodność fleksyjną obserwujemy również w 1. os. pl. W utworach dramatycznych Kwitki czasowniki I i II koniugacji obok obecnie literackich końcówek *-емо(-ємо), -имо(-їмо)* mają stare *-ем(-єм)* i *-им(-їм)*.

„*П р о с и м о до господи. Сідай, Олексію, щоб, як кажуть, старости сідали. (...)*” (Св. III, 1)

i formy: *ідемо, любимося*;

„*Ні, мій голубчику, то собака бреше... нехай гавчить; а ми погуляємо...*” (Б-ж. I, 7)

ogaz: *стоїм*.

6. W analizowanych utworach zanotowano w 2. os. pl. czasowników I koniugacji obecnie literacką końcówkę *-ете(-єте)*: *мандруєте, знаєте, буваєте, поставляєте*. W II koniugacji występuje tylko *-ите(-їте)*: *робіте*.

„*(...) Відкіля се ви, панове хранцузи, таку біду на нас накликаєте? І якого нам дикого князя поставляєте?* (...)” (Св. III, 3).

7. Ciekawe zjawisko w obrębie fleksji czasownikowej obserwujemy również w 3. os. pl. obydwu koniugacji. Dla I koniugacji zanotowano tylko końcówki *-уть(-ють)*: *беруть, живуть, кажуть, співають, ідуть, орудують, думають, шанують, мокнуть, мерзнуть*.

„*(...) я сама собі господиня, і як я з Основи узята, так мене усі шанують, (...)*” (Б-ж. I, 2).

Dla czasowników II koniugacji najczęściej odnotowaną końcówką jest *-ать(-ять)*, która stanowi normę i dla współczesnych form literackich: *лежать, роблять*. Występują również formy: *носять, женються*, czyli czasowniki II koniugacji z zakończeniami typowymi dla I koniugacji.

„(...) Тепер вже така мода, що очіпків не носють, і на попадях не побачиш; (...)” (Св. I, 3).

Morfologiczne zjawisko tego typu jest charakterystyczne dla gwar słobodzkich¹¹.

8. Czas przyszły tworzony jest na dwa sposoby:

– formy osobowe czasownika posiłkowego *бути* + bezokolicznik: *будемо робити, буду піддурювати*:

„(...) Вже скоро і люди прийдуть... Та що ми без батька будемо робити? (...)” (Св. III, 1).

– bezokolicznik + skrócone formy osobowe dawnego czasownika *яти* (*áти*): *їстимемо, казатиму, колупатимеш, знатиму, питиме, заньматиму*;

„Дарма, дарма, дарма! Хоч ти мені що хоч кажи, а я тобі усе казатиму: дарма, затим що дарма. Хоч вона і не хоче, хоч вона плакатиме і вбиватиметься, (...)” (Св. II, 4).

Drugi sposób tworzenia czasownikowych form czasu przyszłego od czasowników niedokonanych jest typowy dla południowo-wschodnich gwar ukraińskich, podczas gdy w gwarach południowo-zachodnich ostatecznie ten proces jeszcze się nie zakończył, a w gwarach północnych w ogóle nie istnieje¹².

Czas przyszły od czasowników dokonanych tworzony jest poprzez dodanie przedrostka do formy czasu teraźniejszego: *віддам, прийде, пришлемо, напечемо, зробиш, скажу, зайде, заведе*.

„Оце ж увечері і старостів пришлемо. (...)” (Св. I, 5).

Stylizacja języka bohaterów „wyższej sfery” jest również odzwierciedlona w czasownikowych formach czasu przyszłego. Formy utworzone od czasowników niedokonanych: *буду атаковать, будеш дяковать, буде просить, буде говорити, будуть жить*, oraz *поспішатиму, забіждатимеш*, od czasowników dokonanych: *скажу, прийду, зварю, прибіжу, вип'єш, зведе, даждьом*.

¹¹ В. С. Ільїн, З. Т. Франко, Г. П. Їжакевич, *Літературна мова кінця XVIII – першої половини XIX ст.*, w: *Курс історії української літературної мови*, т. I, Київ 1958, s. 169.

¹² Ф. Т. Жилко, *Говори української мови*, Київ 1958, s. 149.

Różnorodność form tego typu po raz kolejny udowadnia celową stylizację oraz posługiwanie się odpowiednimi słowami w zależności od sytuacji i okoliczności.

9. Czasowniki w formie czasu przeszłego nie mają końcówek osobowych. Rodzaj rozpoznawany jest dzięki afiksom pozostałym po dawnych imiesłowach przymiotnikowych, i tak odpowiednio rodzajowi męskiemu odpowiada *-в* albo zerowe zakończenie, żeńskiemu *-ла*, nijakiemu *-ло*, a wszystkim rodzajom liczby mnogiej *-ли*. I wyłącznie formy tego typu odnajdujemy w analizowanych utworach Kwitki:

– *прийшов, жав, вбив, піймав, розв'язав, потопив, знайшов, пізнав, з'їв, приніс (Бой-жінка); казав, сів, пообідав, дав, ходив, бачив, сидів, потяг, побіг, поліз, приніс (Сватання...);*

– *співала, скакала, привикла, пішла, знала, стала (Бой-жінка); сказала, збрехала, обіщала, відгадала, дала, придбала, заробила (Сватання...);*

– *співало (Бой-жінка); бувало (Сватання...);*

– *сказали, мели, прийшли (Бой-жінка); прислали, пустили, прийняли, узяли (Сватання...).*

Analizowane teksty przynoszą również dwa przykłady użycia przez bohaterów XIX-wiecznych utworów pełnych form dawnego czasu przeszłego, zwanego praeteritum:

„*Так піди до батька та і розпитай, коли позабував єси!*” (Св. I, 3)
 „*Яке тепер латання? Неділенька свята; забував єси, католице?* (...)” (Св. I, 1).

Praeteritum – to forma analityczna czasu przeszłego, oznaczająca zakończenie pewnej działalności, której skutki trwają w czasie teraźniejszym. Stanowi on połączenie imiesłowu strony czynnej z charakterystycznymi dla czasu przeszłego końcówkami *-ль*, *-ло*, *-ла* oraz czasownika *БЫТИ* w osobowych formach czasu teraźniejszego¹³.

Praeteritum w językach wschodniosłowiańskich utracił słowo posiłkowe, określające osobę i zaczął być używany z zaimkami osobowymi. Taka postać funkcjonuje we współczesnym ukraińskim języku literackim. Użycie tylko w dwóch przypadkach form dawnego praeteritum u wykształconego człowieka, pisarza początku XIX wieku, może z jednej strony świadczyć o hołdzie złożonym tradycji językowej w trakcie powolnego procesu kształtowania się

¹³ М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинько, *Історична граматики української мови*, Київ 1980, s. 207.

nowego języka literackiego na ludowej osnowie, z drugiej jednak może być to typowy dla ukraińskich gwar wschodniej grupy element językowy.

Używanie przez pisarzy na początku XIX wieku form archaicznych i włożenie ich w usta prostych bohaterów może świadczyć o celowej stylizacji ich języka i podwyższeniu stylu wypowiedzi w specyficznych warunkach: najpierw Uliana ukazuje niechęć niekochanemu zalotnikowi, następnie żona, krzyczy na męża unikającego pójścia do cerkwi w niedzielę, powołująca się na jego fałszywą religijność.

Czasowniki czasu przeszłego w języku żołnierzy również cechuje różnorodność fleksyjna. Dla rodzaju męskiego zanotowano zakończenia: *видал, хател, пабувал, абещал, бачил, думал* oraz *був, казав, бачив*, dla żeńskiego: *була*, w liczbie mnogiej: *прахадили, ішли, сказали, звали*.

Utwory dramatyczne Hryhorija Kwitki-Osnowianenki *Сватання на Гончарівці* i *Бой-жінка* zostały napisane pod silnym wpływem żywych jeszcze tradycji ukraińskich intermediów, szerzących się idei ludowości i realizmu w literaturze oraz twórczości Kotlarewskiego. Bezpośredni jego następcy nie zdołali oderwać się od ustalonych przez niego form językowych. W literaturze nadal panuje zasadniczo naturalistyczne kopiowanie któregoś dialektu języka ukraińskiego, w tym przypadku gwar słobodzkich. Potwierdzeniem są liczne przykłady fleksji czasownikowej, stanowiące normatywne cechy rodzinnej gwary pisarza. Wpływ intermediów zaznacza się przede wszystkim w różnorodności stylu języka postaci utworów w zależności od ich pozycji społecznej. Język prostych mieszkańców wsi nasycony jest elementami gwarowymi, natomiast wypowiedzi urzędników państwowych, żołnierzy to synteza elementów języka „książkowego” i elementów gwarowych.

Początek XIX wieku to czas kształtowania się „nowego” ukraińskiego języka literackiego tworzonego na żywym języku ludowym. Jednak więzy łączące „nowy” język literacki ze „starym”, „książkową cerkiewnosłowiańsko-rosyjsko-ukraińską pstrokacizną”¹⁴ nie zostały całkowicie zerwane. Pisarze ukraińscy tego okresu ze względu na nie do końca unormowany stan gramatyki ukraińskiej ówczesnego języka literackiego bardzo często wykorzystywali osiągnięcia literackiego języka rosyjskiego. W języku Kotlarewskiego i Kwitki brak jeszcze ustalonych norm językowych i dlatego rola twórcy ukraińskiego języka literackiego przypada dopiero Tarasowi Szewczenko, który nie kopiował biernie jednego dialektu, lecz dobierał z języka ludowego

---

¹⁴ Л. А. Булаховський, *Вибрані праці в п'яти томах*, т. 2, Київ 1977, s. 19.

to, co najbardziej typowe, a odrzucił elementy wąsko dialektyczne¹⁵. Jednak należy dodać, że nawet w pełni ukształtowany język literacki nie jest pozbawiony elementów gwarowych. Formy 1. os. sg. czasu teraźniejszego *проси-мо, погуляєм* dostrzeżone w języku bohaterów Kwitki traktowane są jako neutralne warianty współczesnego języka literackiego, natomiast formy 3. os. sg. *обнімає, зна, дума* – ze ściągniętą końcówką stanowią elementy stylizacji w języku literatury. Dla odtworzenia „просторіччя” w języku literackim wykorzystuje się nienormatywne formy 1. i 3. os. sg. *просю, носють* zamiast *прошу, носять*, np.: „Петрик заліз на пічку і з пічки визірає, а я сидю на лаві і тремтю вся” (М. Chwyłowyj); „Ой, як тяжко розійтись з милим і не знать, чи він любе тебе?” (І. Карпенко-Карyj)¹⁶. Wykorzystywanie nienormatywnych form w języku literackim spełnia przede wszystkim funkcje stylistyczno-rytmiczne.

VERBAL INFLECTION IN HRIHORIJ KVITKA-OSNOVJANENKO'S
DRAMAS SVATANNJA NA HONCHARIVCI AND BOJ-ZHINKA

S u m m a r y

Hrihorij Kvitka-Osnovjanenko (1778-1843) entered history of Ukrainian literature as the one who established Ukrainian artistic prose, and in history of the Ukrainian language he is a follower of Ivan Kotljarevs'kij after whose example, through his own works he introduced the living popular language into literature and consolidated its position.

The language system of Hrihorij Kvitka-Osnovjanenko's dramatic works *Svatannja na Honcharivci* and *Boj-zhinka* was based on the language system of slobozhanshchyna dialects that along with other dialects of the south-east group of Ukrainian dialects served as the basis of contemporary Ukrainian literary language.

The article is an attempt at outlining the characteristic features from the field of verbal inflection in order to present the language variety of works of that time. The variety is first of all connected with the process of making the language typical and individual, where each character's language corresponds to both his social status and his nature. In Osnovjanenko's works country people use Ukrainian, that is the colloquial language, whereas clerks and soldiers use the 'book' language.

Translated by Tadeusz Karłowicz

¹⁵ S. Г р а б е с, *Zarys historii języka ukraińskiego od końca XVIII wieku do czasów najnowszych*, Warszawa 1956, s. 381-382.

¹⁶ Г. Й. В о л к о т р у б, *Практична стилістика сучасної української мови*, Київ 1998, s. 120-121.